१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ सुखसंतानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् गौरीविनायकोपेतं शंकरं लोकशं
करम् १ वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येकोभूद्द्विजोत्तमः तस्य पुत्रोस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः २ तेनेदं क्रिय
ते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् वृत्तरत्नाकरो नाम बालानां सुखबुद्धये ३ पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकि
कं द्विधा मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ४ षडध्यायनिबद्धस्य छन्दसोस्य परिस्फुटम् प्रमाण
मपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ५ म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमि
व विष्णुना ६ सर्वगुर्मो मुखान्तर्लौ यरावन्तगलौ सतौ मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः
७ ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोत्र चतुष्कलाः गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः सानुस्वारो
विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोन्यो मात्रिको लृजुः ८ पादा द्वाविंशवर्णा

राम

म॰	य॰	र॰	स॰	त॰	ज॰	भ॰	न॰
SSS	ISS	SIS SSS	IIS	SSI	ISI	SII	III

3

स्यसंयोगंक्रमसंज्ञकः पुरस्थितेनतेनस्याल्लघुतापिक्कचिद्गुरोः १० इदमस्योदाहरणम् गरुरांशर्वपरणा
कंनवोदनंपिच्छलानिदृधीनि अल्पव्ययेनसुंदरिग्राम्यजनोमिष्टमश्नाति ११ अथिसमरसादीनांज्ञेयासंज्ञा
त्रिलोकतः ज्ञेयःपादश्चतुर्थांशोयतिर्विच्छेदसंज्ञिका १२ युगसमंविषमंचायुकस्थानंसद्भिर्निगद्यते समम
र्द्धसमंवृत्तंविषमंचतथापरम् १३ अंध्रयोयस्यचत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाःस
मंवृत्तंप्रचक्षते १४ प्रथमांघ्रिसमोयस्यतृतीयश्चरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तंतदर्द्धसममुच्यते १५ यस्य
पादचतुष्केपिलक्ष्मभिन्नंपरस्परम् तदाहुर्विषमंवृत्तंछन्दःशास्त्रविशारदाः १६ आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षर
वर्द्धितैः पृथक्छन्दोभवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिंगतम् १७ तदूर्ध्वंचण्डवृष्ट्यादिदण्डकाःपरिकीर्तिताः शेषंगाथास्त्रि
भिःषड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः १८ उक्तात्यथामध्याप्रतिष्ठान्यासुप्रतिष्ठिका गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती
पङ्क्तिरेवच १९ त्रिष्टुप्जगतीचैवतथातिजगतीमता शक्करीसातिपूर्वास्यादष्टयत्यष्टीततःस्मृते २० धृति

उक्ता

अथाभिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिश्चाथातिकृतिरुत्कृतिः २२ इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकं २३ इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि संज्ञासूचकः प्रथमोऽध्यायः

लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः षष्ठोऽयं नलघुर्वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः १ षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः २ त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः पथ्येति नाम तस्याश्छन्दोविद्भिः समाख्यातं ३ संलंघ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति ४ उभयार्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ५ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ६ प्राक्प्रतिपादितमर्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ७ आर्याप्रकरणं आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजंगेशः १ आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते २ आर्याशकले

उक्ता १
अत्युक्ता २
मध्या ३
प्रतिष्ठा ४
सुप्रतिष्ठा ५
गायत्री ६
उष्णिक् ७
अनुष्टुप् ८
बृहती ९
पंक्ती १०
त्रिष्टुप् ११
जगती १२
अतिजगती १३
शक्वरी १४
रामः
अतिशक्वरी १५
अष्टी १६
अत्यष्टी १७

द्वितयेप्यन्यपरचितंभवेद्यस्याः साङ्गीतिःकिलकथितातद्वद्यान्यंसभेदसंयुक्ता ३ आर्यापूर्वार्द्धं यदिगुरुणैकेनाधिकेन।
निधनेयुक्तं इतरत्तद्वन्निखिलंयदीयमुदितैवमार्यागीतिः गीतिप्रकरणं षड्विषमेष्टौसमेकलास्ताश्चसमेस्युर्नोनिरंत
राः नसमात्रपराश्रिताकलावैतालीयेंतेरलौगुरुः १ पर्यंतेर्यौतथैवशेषंत्वौपच्छंदसिकंसुधीभिरुक्तं २ आपा[illegible]लिकाक
थितेयं भाद्गुरुकावथपूर्ववदन्यत् ३ तृतीययुग्दक्षिणांतिका समस्तपादेषुद्वितीयलः ४ उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः
सक्तोप्रेणभवेद्युग्मयोः ५ पूर्वेणयुतोथपञ्चमःप्राच्यवृत्तिरुदितेतियुग्मयोः यदासमावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भव
तितत्प्रवृत्तकम् ७ अस्ययुग्मरचितापरान्तिकाअयुग्भवाचारुहासिनी ८ वैतालीयप्रकरणं वक्त्रंनाद्यान्नसौ।
स्यातामब्धेर्योनुष्टुभिख्यातं १ युजोर्जेनसरिद्भर्तुःपथ्यावक्त्रंप्रकीर्तितं २ अयुजोर्जेनवारिधेस्तदेवविपरीतादि ३ चपला
चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ४ यस्यांलःसप्तमोयुग्मेसायुग्मविपुलामता ५ सैतवस्याखिलेष्वपि द
भेनाब्धितोभादिविपुला ७ इत्थमन्यारसोत्तुर्यात् ८ नोंबुधेस्त्वविपुला ९ तोब्धेस्तन्त्र्यान्याभवेत् १० वक्त्रप्रक
रणम् द्विकगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति १ मात्रासमकंनवमोलगान्तं २ उपचित्रानवमपरयुक्तो ३ [illegible]

याचुपचित्रा ४ जोल्लावयांबुधेर्विश्लोकः ५ तद्युगलाद्वानवासिकास्यात् ६ वाणाष्टनवसुयदिलश्चित्रा ७ यद
तीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितं अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितंजगत्सुपादाकुलकम् ८
वृत्तस्यलोविनावर्णैर्गावर्णागुरुभिस्तथा गुरुर्वोलैर्दलेनित्यंप्रमाणमितिनिश्चितं ९ शिखियुगणकदशलघुरचित
मपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलं सगुरुशकलयुगलकमपिसुपरिघटितललितपदनिचितिभवतिशिखा १०
विनिमयविहितशकलयुगललघुललितपदविततिरचितगणनिचया श्रुतिसुखकृदियमपिजगतिजयति
रउपगतवतिखिसतिभवतिखजा ११ अष्टावेद्गगाद्यभस्तायस्याःसानंगक्रीडाक्रादलमपरमपिवसुगुणितस
लिलनिधिलघुकविरचितपदविततिभवति १२ त्रिगुणनवलघुरवसितिगुरुरितिदलयुगकृतननुरिहरुचिरा १३
मात्राप्रकरणं इतिवृत्तरत्नाकराख्यछन्दसीद्वितीयोध्यायः उक्तात्यक्षरी १ अत्युक्तागौस्त्रीरमध्यामोनारीम्रगी २
प्रतिष्ठामौचेत्कन्या ३ सुप्रतिष्ठाभौगतिपंक्तिः ४ गायत्र्यांत्यासततनुमध्या. शशिवदनान्योम्नौचेत्सुमती ५
उष्णिगरमधुयदिननगाः कुमारललिताज्सौगस्सोगस्स्यान्मदलेखा सरगाहंसमाला चूडामणिनाभगाः ७

अनुष्टुप् भौगितिचित्रपदागः मोमोगोगोविद्युन्मालामालामाणवकं भात्तलगाः म्नौगौहंसरुतमेतत्‌जौस
मानिकागलौच प्रमाणिकाजरौलगौ वितानमाभ्यांयदन्यत् हलमुखी रान्नसाविहलमुखी भुजगशिशुसृ
तान्नौमः २ पंक्ति म्भौसगौ शुद्धविराडिदंमतं म्नौयौ चेतिपणवनामेदं जौरगोमयूरसारिणीस्यात् भ्मौस
गयुक्तौरुक्मवतीयं ज्ञेयामत्ताभमसगयुक्ता चंपकमालाचेद्रुक्मवतीनाह्ना नरजगैर्भवेन्मनोरमाचरितगतिश्चनजौ
नेगः ३ त्रिष्टुप् जौजौगुरुणायमुपस्थिताख्या स्यादिंद्रवज्रायदितौजगौगः उपेंद्रवज्राजतजास्ततोगौ अनं
तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौयदीयावुपजातयस्ताः इत्थंकिलान्यास्वपिमिश्रितासु स्मरंतिजातिष्विदमेवना
म सांद्रपदंभौनगलघुभिश्च नजजलगैर्गदितासुमुखी दोधकवृत्तमिदंभभभाद्गौ शालिन्युक्ताम्तौतगौगोब्धि
लोकैः वातोर्मीयंगदितामभौतगौगः पंचरसैः श्रीभतननगैःस्यात् म्रौम्लौगः स्यादिभरविलसितंना रनुराविहरथोद्ध
तालगौ स्वागतेतिरनभाद्गुरुयुग्मं ननसगगुरुरचितावृत्ता ननरलगुरुभिश्चभद्रिका इपनिकारनौरलौगुरुर्यदा उपस्थि
तमिदं ज्सौताद्गुरुकौ ११ स्यादनुकूलाभतननगा्व्यत् ११ जगती चंद्रवर्त्मगदितंतु रनभसैः जतौतुवंशस्थमुदी

रितं जरौ स्यादिंद्रवंशा ततजैरसंयुतैः इह तोटकमंबुधिसैः प्रथितं द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ वसुयुगविरति
नौ म्यौ पुटोयं प्रमुदितवदना भवेन्नरौ रौ नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा र जसौ जसा जलोद्धतगतिः भुजंगप्रयातं भवेद्
यश्चतुर्भिः रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः धीरैरभाणि
ललिता नभौ जरौ जजाविह मौक्तिकदाम जजौ च स्यौ स्यौ विति निर्दिष्टा पुष्पविचित्रा विभावरी तु साजरौ जरौ यलः प्रमिता
क्षरा सजससैरुदिता ननभरसहिताभिहितोज्ज्वला ॥ पंचाश्वैः छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ अब्ध्यंगैः स्याज्जलधरमाला म्भौ स्मौ
इह ननय मालिनी नजपरौ भ्यौ स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा भवति नजावथ मालती जरौ अभिनवतामरसं नजजाद्यः ननर
रघटिता तु मन्दाकिनी १२ अतिजगती सुरगरसयतिर्नौ तनौ गः क्षमा म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयं चतुर्ग्रहैर्
इह रुचिरा जभौ सजौ गः वेदै रंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरं जतौ सजौ गौ भवति मंजुभाषिणी ननततगुरुभिश्चंद्रिकाश्व
तुर्भिः सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः सजसा जगौ च कथिता प्रबोधिता १३ शक्वरी म्तौ न्सौ गावक्षग्रहैर्विरति
रसंबाधा ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ननभनलगितिः प्रहरणकलिता उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः सिंहो

श्री ४

ज्ञेयमुदिता सुनिकाश्यपेन उद्धर्षिणीनिगदितामुनिशैतवेन श्रीपिंगलेनकथितामधुमाधवीति १
इंदुवदनाभजसनैःसगुरुयुग्मैः ह्रिःसप्तच्छिदिलोलासौम्रौगौचरणोचेत् १४ अतिशक्करी छंदः नहय
लघुरथगिरिशशकला मणिगतिभवतिरसनवकयतिरियं वसुमुनियतिरिह नगणगुणनिकरः मालाना
यस्याः साकामक्रीडा संज्ञातव्या ननमययययुतेयंमालिनीभोगिलोकैः भवतिनजौभजौरसहितौप्रभद्रकं
ननतानयौ शरदशकविरतिरेला म्रौम्यौयांत्तौभवेतां सप्ताष्टकैमन्द्रलेखा १५ अष्टिः भ्रौज्ञिनगैःस्वराम
रवर्षभगजविलसितं नजभजरैःसदाभवतिवाणिनीगयुक्तैः जरौजरौजगाविदं वदंतिपंचचामरं १६
अत्यष्टिः रसैरुद्रैश्छिन्नायमनसभलागःशिखरिणी जसौजसयलाःवसुग्रहयतिश्चपृथ्वीगुरुः हिमुनि
वंसयत्रपतितंभरनभनलगैः रसयुगहयैर्न्सौम्रौस्लौगोयदाहरिणीतदा मंदाक्रांता जलधिषडगै
र्म्भौनतौताद्गुरूचेत् यदिभवतोनजौभजजलागुरुनर्कुटकं मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिवदकोकिलकं १७
धृतिः स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौनयौयौ १८ अतिधृतिः रसर्त्वश्वैर्मान्सौररसगुरुयुताशार्दूलवि

हयदयाति: २ वैहिता

57

विषमेयदिसौसलगादले भौयुजिभाद्गुरुकांवुपचित्रं १ भत्रयमोजगतंगुरुणीचेत युजिचनजौज्ययुतौद्रुतमध्या २ सयुगा
त्सगुरूविषमेचेत् भाविहवेगवतीयुजिभाद्गौ ३ ओजेतयौजरौगुरुश्चेत् म्सौजौगभद्रविराड्भवेदनोजे ४ असमेसजौसगुरुयु
क्तौ केतुमतीसमेभरनगाद्गः आख्यानकीतौजगुरूगओजे जतावनोजेजगुरूगुरूश्चेत् ६ जतौजरौगोविषमेसमेस्यात् तौजौगमेवा
विपरीतपूर्वा ७ सयुगात्सलघुविषमेपुरुः युजिनभौचभरौहरिणप्लुता ८ अयुजिननरलागुरुःसमे नुजमपरवक्त्रमिद
ंततोजरौ ९ अयुजिनयुगरेफतोयकारो युजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रा १० वदंत्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयंविपश्चितः पु
ष्पिताग्राभिदंकेचिदौपछंदसिकंतथा ११ स्यादयुग्मकेरजौरजौसमेतुजौरजौगुरुर्यदायवान्मतीयं विषमेससजागुरूस
मेचेत्सभरायश्चवसंतमालिका १२ इतिवृत्तरत्नाकराख्येछंदसिअर्द्धसमवृत्ताध्यायश्चतुर्थः ४ मुखपादोक्त
भिर्वर्णैःपरस्तुन्तकरालघः ऋमाद्द्वारासननेयस्यचिविच्चरपादः सपन्नसोर्यंतवभितिजिममलधीमिः वद्दचर्तुरू ... १ प्र
यमनुदितच्छंद्वेविरोचितविषमचरणभाजि गुरुकयुगलेनिधनेद्युकलितस्याद्रा विच्छनहौचरपदविततियतिरीतिभवतिपीडा
२ प्रथममितस्वरणासमुच्चं अयनिजगतिलक्ष्मद्दतरदितरजनितमपियदिचतुर्थं चरणयुगलकमधिकृतमपरमितिकलिकाता
३ द्विगुरुयुतसकलचरणांता सुरवचरणरचितमनुभवनितृतीयः चरणइहदिलक्ष्म उक्तनमपरमखिलमपिभजतिभवति

श्री
वृ॰ र॰
६

12

त्यवल्पा प्रथममधिवसत्यदि तुर्यं चरममचरणायदमवसितिगुरुयुग्मा निखिलमपरमुपरि ननसममिह ललितपादमित यत
मतधारा १ पदचतुरूर्ध्वं एकेन ॥ सजमादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकेष्वथोद्गता त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुता: सजौ सजौ
चरममेकतः पठेत १ चरणत्रयं भजति ललनम् यदि शकलमुद्गतागतं नौ भगौ भवति सौरभकं स्म चरणाय ह्रीह भवन्ति ललि
के २ नयुगसकारयुगलं च भजति चरणं तृतीयकं तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य खलु पूर्ववत्तुल्यके ३ उद्गता
प्रकरणं मसौ ज्सौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः प्रथगन्यत् त्रितयं सनजरगास्तथा ननौ नौ स: त्रिलपरिकलितं नजयौ प्रचुपित
मिदमुदितमुपस्थितं स्वं २ नो गाहे ततीयके सनौ नसयुक्तौ प्रथमाङ्घ्रिके नयति: प्रवर्द्धमानं त्रितयमपरमपिद्वि
शुद्धविराड् भवति प्रतनमतिभिरितिगादितं लघुसंज्ञं सोऽस्मिन्नेव तृतीयपादके नजरास्तु: प्रथमं विविरितिराद्धं वदन्ति तत्तु
द्ध विराड् पुरस्थितं त्रितयमपरमपि यदि पूर्ववत्समं स्यात् ३ उपस्थितप्रचुपितप्रकरणं ॥ विषमादन्तरं परं वा पादेरसमे
दशधर्मवान् यच्छन्दो नाम मन्त्रगाथेति तत्सूरिभि: प्रोक्तं इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि विषमवृत्ताध्याय:
पंचम: १ पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरध: यथोपरि तथा शेषं भूय: कुर्यादमुं विधिं १ ऊने दद्याद्गुरूनेव
यावत्सर्वलघुर्भवेत् प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभि: २ प्रस्तारनष्टस्य यो भवेदेकलस्याद्धे

राम:
६

र्द्धे समे च लः विषमेचैकमादाय ततोर्द्धे गुरुर्भवेत् ३ नष्टं उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यंकान्समालिखेत् लघुस्था ये
तत्रांकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् १ उद्दिष्टं वर्णान्वृत्तभवानेकाद्यान्नाधराधर्यतःस्थितान् एकादिक्रमशश्चैषा
नुपर्युपरि निक्षिपेत् २ उपान्त्यतो निवर्त्तेत त्यजेदेकैकमूर्ध्वतः उपर्याद्याद्गुरोरेवमेकद्व्यादिलगक्रिया ३ एकद्व्यादि
लगक्रिया॥ लगक्रियांकसंदोहे भवेत्संख्याविमिश्रिते उद्दिष्टांकसमाहारः सैको वा जनयेदिमां १ संख्या स
ख्येव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः वृत्तस्यांगुलिकीं व्याप्तिमधः कुर्याद्यथांगुली २ अध्वा वंशेभूत्काश्यप
श्च पथ्यगद्गुणगणः सेवास्तिद्धांतवेत्ता द्विजः पव्येकानाममाविमलतरमतिर्वेदतत्त्वावबोधे केदारः सस्य सूनुः शिवचरणा
युगराधनैकाग्रचित्तः छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यं ॥१॥ इतिश्रीवृत्तरत्नाकरे विरचितवृत्त
रत्नाकराख्ये छंदसि षष्ठोध्यायः ६॥ संवत् १८७१ भाद्रपदकृष्णप्रविष्टे ३ सूर्यग्रहवासरे पंचमी लिखितं उ
पाध्यायज्ञानीयनारायनाभिधेयं स्वार्थेपरार्थे वा ॥ शुभमस्तु ॥ शुभंभूयात् सर्वजगताम् श्रीरामजी ॥